

QULUZADƏ HƏCƏR ƏBDÜRRƏHİM QIZI

E-mail: guluzadehhecerr@gmail.com

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

TƏRCÜMƏNİN YARANMASI VƏ TARİXİ İNKİŞAFI

Açar sözlər: tərcümə, tarix, metodologiya, tərcüməçi, dil.

Keywords: translation, history, methodology, translator, language.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədini tərcümənin meydana çıxması və onun tarixi inkişafının öyrənilməsi təşkil edir. Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli tədqiqat metodu əsasında həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatda tərcümə işinin müasir dövrdə sosial-mədəni inkişafın, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin, xalqların bir-birinə yaxınlaşması və elmi-iqtisadi inteqrasiyasının, bir-birini milli və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirməsinin ən mühüm vasitələrindən biri olması öz əksini tapmışdır.

Tərcümənin insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biri olması diqqətə çatdırılaraq dünya dillərinin diferensiasiyasına paralel olaraq meydana çıxması göstərilmişdir.

Klassik tərcümələrin əsas etibarilə, hərfi tərcümə, əslinə uyğun tərcümə, sərbəst (yaradıcı) tərcümə kimi üç əsas növü qeyd edilmişdir.

Tərcümə prosesinə təsir edən pragmatik faktorlar və tərcümə fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin üç əsas vasitəsi açıqlanmışdır. Nəticə hissəsində tədqiqatdan alınan yekun fikirlər öz əksini tapmışdır.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПЕРЕВОДА

Гулузаде Хаджар Абдурахим кызы

Резюме

Основная цель исследования - изучить возникновение перевода и его историческое развитие. В основу исследовательской работы был положен историко-сравнительный метод исследования. Результаты исследования показывают, что перевод является одним из важнейших инструментов социокультурного развития, взаимодействия национальных культур, национального примирения и научно-экономической интеграции, взаимного укрепления национальных и общечеловеческих ценностей. Отмечается, что перевод является одним из древнейших видов человеческой деятельности и возник параллельно с дифференциацией мировых языков. В принципе, существует три основных вида классического перевода: дословный перевод, перевод в соответствии с текстом оригинала и свободный (творческий) перевод. Описаны лексические факторы, влияющие на процесс перевода, и три

основных способа переводческой деятельности. В заключительном разделе отражены итоговые идеи исследования.

EMERGENCE AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF TRANSLATION

Guluzade Hajar Abdurrahim gizi

Summary

The main goal of the research is to study the emergence of translation and its historical development. The research work was carried out on the basis of the historical-comparative research method.

In the research it is reflected that the work of translation is one of the most important means of socio-cultural development, the interaction of national cultures, the rapprochement and scientific-economic integration of nations, and the enrichment of each other with national and universal values.

It is pointed out that translation is one of the oldest types of human activity, and it is shown that it appeared parallel to the differentiation of world languages.

Basically, three main types of classical translations have been mentioned: literal translation, translation according to the original, and free (creative) translation.

Pragmatic factors influencing the translation process and three main means of implementation of the translation activity are explained. In the conclusion part, the final ideas obtained from the research are reflected.

Giriş

Tərcümə işi müasir dövrdə sosial-mədəni inkişafın, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin, xalqların bir-birinə yaxınlaşması və elmi-iqtisadi inteqrasiyasının, bir-birini milli və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. Tərcümə, xüsusilə bədii tərcümə hər hansı bir dildə verilmiş əsərin başqa bir dilə sadəcə çevrilməsi deyil, həm də bu əsərin bir milli mədəniyyətdən digərinə köçürülməsi, bütün məzmunu, ideyası, janrı, forması və üslubu ilə transformasiyasıdır. Tərcümə zamanı yalnız iki dil deyil, eyni zamanda iki milli mədəniyyət, ədəbiyyat, hətta bəzən sivilizasiya üz-üzə dayanır.

Bədii tərcümə, əlbəttə, sənətdir və həqiqi tərcüməçi, heç şübhəsiz, sənətkardır və bu sənətkarın vəzifəsi hər hansı bir dildə yaranan bədii sözün başqa dildə şəklini çəkməkdən, mənasını söyləməkdən ibarət deyildir. Tərcüməçi bu sözün canlı orqanizmini bütün rüşeymləri ilə birgə öz dilində yenidən yaradır.

Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biridir. Dünya dillərinin diferensiallaşmasına paralel olaraq tərcümə işi də meydana çıxmışdır. Müqəddəs Tövrat əfsanəsinə görə, Babil qülləsi tikintisinin yarımçıq qalmasının bir səbəbi Tanrının qəzəbi idisə, digər səbəbi o dövərdə bir-biriləri ilə ortaq ünsiyyət dili tapa bilməyən inşaatçılar arasında tərcümə işini gerçəkləşdirəcək dilmanların olmamasıydı.

Bu baxımdan, təqdim etdiyimiz tədqiqat işində əsasən tərcümənin tarixi haqqında söz açmış, tərcümənin keçdiyi inkişaf tarixi ilə əlaqədar mövzulara nəzər salmışıq.

Tədqiqat mövzusu

Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biridir. Hələ qədim yunan mədəniyyətində tərcümə fəaliyyəti mövcud olmuşdur. E.ə. I əsrdə Esxil və Demofenin nitqlərini tərcümə edən, sərbəst tərcümə anlayışının ən böyük nümayəndələrindən Mark Siseron (106-43-cü illər) tərcümənin nəzəri məsələlərinə dair fikir söyləyən ilk alim hesab olunur. Mütərcim Evionit Asimmaxın II əsrdə “Əhdi-ətiq”i yəhudi dilindən yunancaya tərcümə etdiyi elmi ictimaiyyətə məlumdur. Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, başqa dillərə tərcümə nöqtəyi-nəzərindən xristianlığın müqəddəs kitablar toplusu Bibliya dünyada birinci yeri tutur. 2007-ci ilin sonunadək Bibliya dünyada mövcud olan 6900 dildən tam surətdə 438 dilə, yalnız “Əhdi-cədid” olmaqla qismən 1168 dilə tərcümə olunmuşdur (Eugene, 1964: 23).

Arxeoloji qazıntılarda e.ə. 4500-cü illərdə çoxdilliliyin mövcud olduğu Mesopotamiyaya aid mixi yazısı ilə yazılmış ikidilli və üçdilli lövhələr tapılmışdır. Qədim Misirdə “draqoman” adlanan şifahi tərcüməçilər məktəbinin fəaliyyət göstərdiyi tarixi mənbələrdə qeyd olunur (e.ə. 3000-ci illər). E.ə. 2000-ci illərdə mədəniyyət və ticarət mərkəzi olan Babilə şumer və akkad dillərində ikidilli lüğətlər işlədildiyi aşkarlanmışdır. Mesopotamiyada (qismən indiki Türkiyənin Dəclə və Fərat çayları arasındakı geniş ərazidə) e.ə. 1200-cü ilə aid xett (hitit) və misir dillərində yazılmış lövhələr tapılmışdır.

Eramızın VIII əsrindən etibarən Yaxın və Orta Şərqi islamlaşan ölkələrində qədim dini-əgioqrafik mənbələr yunan və latın dillərindən ərəb, fars, eləcə də yəhudi (İbrani, arami) dillərinə tərcümə edilməyə başlanmışdır (Eugene, 1964: 25).

Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixi kökləri ərəb və fars tərcümə ənənələri ilə bağlıdır. Mədəniyyət tariximizdə klassiklərimizin yaratdığı orijinal əsərlərlə yanaşı, tərcümə abidələri də xüsusi yer tutur və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı qollarından birini təşkil edir. Klassik tərcümələr, əsas etibarilə, 3 növdə özünü göstərir:

- hərfi tərcümə;
- əslinə uyğun tərcümə;
- sərbəst (yaradıcı) tərcümə (Tərcümənin qeyri-mümkünlüyü nəzəriyyəsinin təhlili, 2007: 140).

XI-XVI əsrlərin Xətib Təbrizi, Nəsimi, Füzuli, Nişati, Dövlətoğlu Yusif, Mahmud Şirvani, Həzini kimi görkəmli sənətkarları eyni zamanda mahir mütərcimlər idilər. Dil tarixi mütəxəssislərinin, eləcə də klassik tərcümə ədəbiyyatımızın tanınmış araşdırmaçılarından olan Möhsün Nağısoylunun qənaətinə görə, onların tərcümə əsərləri öz dövrlərinin tərcümə ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələri hesab edilə bilər. Yuxarıda adıçəkilən üç tərcümə növü ilə yanaşı, klassik dönm ədəbiyyatında janr transformasiyası yolu ilə nəsr əsərlərinin nəzmlə, nəzm əsərlərinin nəslə, nəsr əsərlərinin nəsr və nəzmlə tərcüməsi də olmuşdur. Bu isə o

deməkdir ki, klassik tərcümə nümunələri həm də öz dövrünün poeziya və nəsr sənətinin tədqiqi baxımından olduqca dəyərli və əvəzsiz qaynaqlardır.

Dünya tərcüməşünaslıq elminin bünövrəsi XVI əsrdə qoyulmuşdur. Bu sahədə ilk əsər Bibliyanı alman dilinə tərcümə etmiş ilahiyyatçı və siyasətçi Martin Lüterin 1540-cı ildə nəşr etdirdiyi “Tərcümə sənəti haqqında” traktatı sayılır. Müasir mənada tərcüməşünaslığın filoloji elm sahəsi kimi təşəkkülü Avropada XVIII-XIX əsrlərdə Albrect fon Eyb, Ştevn Xevel, Vilhelm fon Humbolt, İoxxim Düble, Etyen Dole və başqa mütəxəssislərin sayəsində baş tutmuş, XX əsrin II yarısında (A.Fyodrov, Teodor Sevory, Ceyms Xolms, Mary Snell-Hornby, Gideon Toury və başqaları) tam şəkildə formalaşmışdır.

Tərcümə sənətində ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri bu və ya digər sözün, cümlənin, mətnin bir dildən başqa bir dilə ümumiyyətlə tərcümə edilib-edilə bilməməsi məsələsidir. Biz bu fikirdəyik ki, tərcümə edilə bilinməyəcək mətn yoxdur. Çünki orijinal mətnin özü də bir növ tərcümədir, müəllifinin bu və ya digər fikri, hissi, duyğunu dilə - nitqə və yazıya “transformasiya” etməsidir, yenidən qurması, yaratmasıdır. Ola bilməz ki, bir dildə ifadə olunan hiss, duyğu, düşüncə başqa bir dildə ifadə oluna bilməsin. Söhbət yalnız ifadə olunacaq mətnin ən uyğun formasının, əslinə adekvat olanının tapılmasından, ilkin yaradılanın oxşarının, taydaşının yenidən yaradılmasından gedə bilər (Shveytser, 1973: 14).

XX əsrin ilk onilliklərindən etibarən tərcüməyə və tərcümə problemlərinin nəzəri dərk olunmasına marağın artması müşahidə olunur. Tərcüməçi işi nüfuzlu, gəlirli peşəyə çevrilir, xarici dil bilgisi şöhrət qazandırır. Linqivistik tərcümənin nəzəriyyə və məktəbləri yaradılmağa başlayır. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Millətlər Liqasının yaradılması ilə Cenevrədə tərcüməçilər məktəbi yaradılır. Məhz bu Cenevrə məktəbi davamlı tərcümədə yazı sistemi metodikasının əsasını qoyub. Belə yazı sistemi tərcüməçiyə natiqin yarım saatlıq şifahi çıxışından sonra mətni 30 dəqiqə ərzində digər dilə tərcümə etməyə imkan verirdi. Bu, artıq informativ-kommunikativ ardıcıl tərcümə idi (Müasir dövr üçün tərcümə siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, 2005: 13).

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, 50-ci illərdən etibarən tərcümə fəaliyyətində yeni dövr başlandı. 1953-cü ildə Beynəlxalq Tərcüməçilər Federasiyası yaradıldı. Federasiyanın 1963-cü ilin sentyabr ayında keçirilmiş konqresində aşağıdakı əsas müddələrdən ibarət Tərcüməçi Xartiyası qəbul edilib (Dəqiq və sərbəst tərcümə probleminə dair, 2006: 18).

- Hər hansı bir tərcümə doğru (dürüst), orijinal formada fikir çatdırmalıdır. Bu doğruluğa, düzgünlüyə riayət etmək tərcüməçinin hüquqi və əxlaqi borcudur.
- Düzgün tərcüməni hərfi mənə (həqiqi mənə) ilə qarışdırmaq olmaz.

XX yüzillik tərcümə mətnlərinin miqdarının artmasının göstəricisidir və xüsusən əsrin ikinci yarısı üçün ayrı-ayrı insanların tərcüməsində ən böyük rolu elmi, texniki və iqtisadi tərcümə oynadı. Kompüterin əmələ gəlməsi ilə maşın tərcüməsi icad edildi. Şəxsi kompüterlərdən sonra maşın tərcüməsi sistemi əmələ gəldi. Bütün bunlar tərcüməçiliyin inkişafına böyük təsir etdi və 50-60 illərdə tərcüməşünaslıq

rəsmi adını aldı, nizam və intizamı, bu fənnin öyrədilməsinə özünün metodları və strukturu oldu (Tərcümədə dil amili və onun yaratdığı çətinliklər, 2006: 88).

XX əsrdə dilşünaslıq böyük mövqə tutdu, ümumi elmi məsələlərin həllində tez-tez istifadə olunmağa başlandı. 1953-cü ildə çap olunmuş A.V.Fyodorovun kitabı praqmatik tərcümənin və nəzəri-tərcüməçilik elminin təməlini qoydu (Catford, 1978: 32).

A.V.Fyodorovu tərcümə məsələlərində linqvistikanın genişlənmə səlahiyyətlərindən bu əlaqədə düzgün istifadə etməməsində tənqid edirdilər. Lakin bundan sonra tərcümə linqvistik (dilçilik) müddəa kimi, dil haqqında istiqamətlərdən biri kimi tamamilə müstəqil olmaq hüququ qazandı.

Nəticə

Tərcümə strategiyasının işlənməsi zamanı hərfi tərcüməyə yaxın olan mətnin dəqiq tərcüməsinə və ya əksinə, sərbəst tərcüməyə yaxın olan orijinalın rəsmi strukturundan uzaqlaşan tərcüməyə üstünlük verilə bilər. A.D.Şveytserə görə, tərcümə strategiyasının işlənməsinə tərcümədə orijinalın birinci növbədə əks olunan aspektlərinə dair qərarların qəbulu, yəni tərcüməçinin qəbul etdiyi tərcümənin prioritet həcmi daxildir. Nəhayət, tərcümənin strategiyasının qəbulu daha bir seçimi daxil edir: yerli koloritin və dövrün koloritinin ekzotik göstəricilərinin diqqətlə ötürülməsi, yaxud mətnin tarixi xüsusiyyətlərinin dərinliyinə daxil olmaq üçün bundan imtina etmək.

Tərcümə prosesinə təsir edən praqmatik faktorlar aşağıdakılara bölünür:

- göndərənin kommunikativ niyyəti;
- qəbul edənin təyinatı;
- tərcüməçinin kommunikativ təyinatı.

A.D.Şveytser tərəfindən tərcümə etmə mütləq anlayış kimi deyil, nisbi anlayış kimi şərh olunur. Məhz nitq konteksti və ünsiyyət situasiyası sözlərin mənası arasında fərqi neytrallaşdırır, həmin mənanı verən sözlərdən istifadə etmək imkanı verir.

Tərcümə fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin vasitələri üç qrupa bölünür. Birinci qrup – bu nitq fəaliyyətinin maddiləşməsinin eşitmə və danışmaq kimi qlobal vasitələrdir. İkinci qrup – ekvivalentlərdən istifadə, variantlı və kontekstual uyğunluqların qurulması kimi tərcümə məsələlərinin həlli prosesini əhatə edir. Üçüncü qrup – danışma və məktub kimi tərcümə fəaliyyətinin məhsullarının maddiləşdirilməsini birləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Eugene A. (1964). *Toward a science of translating: with special reference to principles and procedures involved in Bible translating*. EJ Brill.
2. «Tərcümənin qeyri-mümkünlüyü nəzəriyyəsinin təhlili» (məqalə). (2007). Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər II. Bakı, s. 137-140.

3. Shveytser A. D. (1973). *Perevod i lingvistika*. Moskva. 28 s.
4. «Müasir dövr üçün tərcümə siyasətinin müəyyənləşdirilməsi» (tezis). (2005). Bakı Slavyan Universiteti. Müasir dilçiliyin problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans (Bakı, 18-19 may 2005). Bakı, s. 316-318.
5. «Dəqiq və sərbəst tərcümə probleminə dair» (məqalə). (2006), Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (ali məktəblərarası elmi məqalələr toplusu) IV. Bakı, s. 17-20.
6. «Tərcümədə dil amili və onun yaratdığı çətinliklər» (məqalə). (2006), Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər VI. Bakı, s. 86-89.
7. Das B. K. (2005), *A handbook of translation studies*. Atlantic Publishers & Dist.
8. Bernofsky S. (2005), *Foreign Words: Translator-Authors in the Age of Goethe*. Wayne State University Press.
9. Wilss W. (1999), *Translation and interpreting in the 20-th century*, John Benjamins B.V., pp.7-8.
10. Qəhrəmanov C. (1957). Tərcümə prinsipləri (C.Əzimovun eyni adlı monoqrafiyası haqqında), «Azərbaycan» jurnalı, № 2, s.121-124.
11. Catford J. C. (1978). *A linguistic theory of translation*. Oxford University Press.
12. Chernov G.V. (1987). *Osnovy sinkhronnogo perevoda*. M, 256 str.
13. «Müasir Azərbaycan tərcüməşünaslığının strateji konsepsiyası» (məqalə). (2006). Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi. Xəzər III. Bakı, s. 237-240.

Rəyçi: dos. Səadət Əbdülrəhmanova